

Landskabstyper – og synlige spor.

Kysten

Mors er den største ø i Limfjorden. Kystlinien er på ca. 170 km, bugtet og rig på indskæringer, vige, halvøer og odder – vekslende mellem stejle klinte og flad og frodig strandeng. Øen ligger tæt på ”fastland”, som en indlandsø. Limfjorden har altid været et grundlæggende vilkår for øens befolkning – et særdeles vigtigt næringsgrundlag, og det naturforhold, der stærkest karakteriserer landskabet.

Fiskeri

Fra oldtiden

har fjorden givet næring til morsingboerne. Dengang lå landet lavere, og flere vige og fjorde skar sig ind i øen, dem ser vi i dag som kær, enge, ådale. Langs de gamle kyster findes bopladser og køkkenmøddinger som spor i landskabet. Også senere er bebyggelsen placeret, så der var lige muligheder for brug af jord og fjord. Det ses øen rundt, intet sted er der særlig langt til vandet.

Fra perioden middelalder til 1750 og udskiftningstiden

findes der ikke mange spor i landskabet af fiskeriet – dog kan placeringen af det særlige fiskeri med landdragningsvod placeres præcist, fordi de landskabelige forhold skal være helt specielle for dette fiskeri. Disse pladser findes især langs Sallingsund fra Ørodde til Sillerslevøre.

Et andet spor efter denne aktivitet er de gamle vejforløb mellem gårde/landsbyer og den nærmeste strand, hvor der er mulighed for at trække både op, have stejleplads etc. Disse veje kan findes på bl.a.

udskiftningskortene, pladserne er ofte de samme som senere har været fiskepladser, som f.eks. Skibsted.

Tiden efter 1845 – fra denne periode findes en del steder fiskerhuse, som ved Tæbring, V. Jølby, Sundby og Sillerslevøre, stejlepladser med redskabshuse, tjæreovne o.l. (Se kort.) Hertil kommer egentlige havneanlæg til fiskeriet ved Nykøbing og Sillerslev.

Søfart

Al færdsel til og fra Mors er naturligvis foregået over vand. Sporene heraf er af gode grunde få i *de tre første perioder*. Dog kan naturhavnene, de beskyttede vige, jo ses endnu. Ofte er det her der senere opstår ladepladser og havneanlæg.

Efter 1845:

Indtil 1800-tallet var det forbudt at ind- og udskibe andre steder end i Nykøbing. Byen er opstået omkring naturhavnen, her har været skibsbro, og fra 1788 egentligt havneanlæg. De anlæg, der ses i dag, er en udvidelse af dette ældste bassin og er blevet til i perioden 1843 til o. 1925.

Med liberalisering og næringsfrihed opstår ladepladserne for en del med skibsbroer: De ses tydeligst ved Thissinghuse, Gullerup og Sdr. Dråby. Nyere anlæg knyttet til molerindustrien findes på Nordmors. Heraf er bevaret spor ved Ejerslev og i mindre grad Skarrehage.

Færefart

Mors ligger ”inden fire Sunde”, og her hvor farvandene er smalle, odde rækker imod hinanden, og der kan sejles helt ind til land, findes hovedfærestederne: Sallingsund, Feggesund, Næssund og Vildsund. Hertil kommer de knap så betydelige ved Sillerslevøre, Hestørodde og Ørodde.

De tre ældste perioder: Herfra ses spor af vejene til og fra færestederne, især ved Sallingsund i form af gamle hulveje til Plagen, men de øvrige steder er nutidens færdsel lagt oveni de gamle spor. Vi kan følge deres forløb.

Fra tiden efter 1845:

Fra denne tid findes færefolkenes og færekroernes bygninger ved Sallingsund, Sillerslevøre, Vildsund, Feggesund og Næssund. Ved de to sidstnævnte sejler motorfærerne af træ, bygget lokalt, stadig. Rester af færefejler ses desuden ved Vildsund og Sallingsund. Her er et nyt element – de faste forbindelser kommet til, og ses i form af broerne.

Ager

Mors er på knap 365 km². Hovedparten af landet er frugtbar moræneler – og bortset fra det nordligste Mors jævnt bakket terræn. Den søndre del af øen er den jævne, hovedparten af jorden er frugtbar moræne, men øens magreste, mest sandede del findes også i dette herred i og omkring det nuværende Sønder Herreds Plantage samt ved Legind. I Nørreherred er den fedeste jord men også det mest bakkede terræn, imponerende i randmorænen Flade Klit, Sundby Bakker og på det nordligste Mors i Sejerslev sogn.

Landbrug og bebyggelse

Oldtiden:

Fra yngre stenalder og frem er Mors et tæt beboet og velstående samfund. Det ses i landskabet i de bevarede høje og gravfund. Et højdepunkt ses i ældre jernalder, hvor landsbyerne ligger særlig tæt på skråningerne mod engdragene – og her findes oftest særdeles velbevarede hustomter. Fra slutningen af jernalder og vikingetiden kendes en række store landsbyer ved kysterne, bl.a. Karby og Tæbring. Denne periode er bestemmende for landsbyernes nuværende beliggenhed.

Middelalderen-1750:

Fra denne periode har landsbyerne blivende sted, og det samme har hovedparten af hoved- og enestegårdene. (Se kort) Hertil kommer administrative skel som ejerlav. Enkelte steder ses spor af agerbruget før udskiftningen, bl.a. i form af sporene af den gamle inddeling i alsæd/brødjord og udmark. Hertil kommer en del bevarede ”fårefolde”, bl.a. i Sønderherreds plantage og ved Skarregård. Af bygninger findes stort set kun kirkerne tilbage, disse ligger meget tæt, og sogneinddelingen er fra samme tid. Hovedparten af kirkerne er romanske, et par fra senmiddelalderen. Hertil kommer de bevarede dele af Dueholm Kloster.

Udskiftningstiden:

Fra denne periode ses sporene af udskiftningen i form af bevarede skel og diger, (flere forskellige mønstre – stjerneudskiftning m.v., alt efter landskabsforhold) samt udflyttede gårde. Ved en del af herregårdene er bevaret bygninger fra denne periode: Frøslevgård, Ullerup, Dueholm. Der udparcelleres og bygges en del nye huse og husmandsbrug ofte i den magreste eller fjerneste del af ejerlavene.

Nogle få gårdanlæg og huse er fra første del af 1800-tallet. Herfra ses dels de meget få bevarede repræsentanter for den lokale byggeskik med højrem og udskud, bl.a. ved Skarum og nær Sillerslev, hvor det sparsomme træværk er beskyttet indenfor murene, dels murværk med lokalt produceret teglsten – gule ”Alsted-sten”, bl.a. ved V. Jølby.

Efter 1845:

Fra denne periode stammer hovedparten af det byggeri, der ses i dag. Under de gode kornsalgskonjunkturer i 1800-tallet tager nybyggeriet til, der bygges sidst i århundredet også i røde mursten og den lokale teglproduktion tager til. Gårdenes antal stiger, men især stiger antallet af husmandssteder, i slutningen af 1800-tallet og ”systematisk” fra 1900, hvor bl.a. Morslands Udstykningsforening fra 1909 opkøber og udstykker en række større gårde og

herregårde til husmandsbrug, det sætter stadig sit præg på landskabet især på Sydmons.

I perioden ses en del landvindingsprojekter, fra det ældste ved Hundsø medio 1800-tallet over tørlægningen af bl.a. Thissingvig og Ørding Kær til afvandingen af Erslev Kær i 1950'erne.

De sidste 50 år er udviklingen som andre steder gået mod stadig færre og større landbrug. De "moderne" landbrug har sjældent anvendt de ældre bygninger, men bygget nyt og stort. En del gårde og huse bebos af folk med arbejde udenfor landbruget, evt. med "fritidslandbrug", mens mange andre er nedrevet eller forfalder. På Mors er oprettet relativt mange store svinefarme, der i høj grad sætter sit præg på landskabet, både i bygninger som ved påvirkningen af naturen.

Det samme gør udviklingen mod stadig større maskineri og "rationelle" dyrkningsmetoder, herunder den desværre ofte hårdhændede, ubetænksomme og kortsynede omgang med hhv. naturen og de kulturhistoriske spor, hvorved bl.a. vandløb, fortidsminder, gamle diger og mølleanlæg ødelægges.

Skov

Plantager, rekreative områder

Oldtid til 1750:

De skove, der i oldtiden havde dækket hele øen, forsvandt, da agerbruget vandt frem. Mors var stort set træløst fra middelalderen til 1800-tallet.

Spor heraf ses kun indirekte – ved det spinkle træværk i de få bevarede højremshuse med udskud, den hurtige og omfattende overgang til teglbyggeri, samt ved sporene efter tørvegravningen.

Udskiftningsstiden:

Fra slutningen af 1700-tallet ses enkelte gamle træer endnu især ved et par af øens præstegårde. Fra første del af 1800-tallet ses de første private småplantninger og en øget vægt på havebrug, bl.a. i Flade og Vejerslev. I Nykøbing oprettes de første gartnerier, Østergade, og i 1818 påbegyndes plantningen af det nuværende anlæg, der strækker sig fra Tingvej til Østerstrand og dækker det meste af Øren, det omfatter promenadestier, festpladser, lysthus, anlæg med kanal og øer m.v.

Efter 1845:

I 1800-tallet blev plantning for alvor en folkebevægelse på øen. Fra denne periode stammer bl.a. Sønder Herreds, Sallingsund og Legind Bjerge, Smedebjergerne plantager. Bortset fra plantningerne selv vidner et ret stort antal mindesmærker for initiativtagerne om, hvor betydningsfuld denne sag blev opfattet. De største plantager er i dag Sønder Herreds Plantage, Legind Bjergerne og Højris plantage. De blev i høj grad rejst som lystanlæg til rekreative formål, og fungerer fortsat i høj grad som rekreative områder med vandrestier, festpladser samt badestrand og sportsanlæg, ikke mindst på Øren.

Ådale, kær, eng

Oldtid og vikingetid:

Disse områder er ”resterne” af vige og fjordarme, simpelthen en del af fjorden, der i oldtiden skar sig ind i landet og delte Mors i flere småøer og holme. Langs dem findes bopladser, køkkenmøddinger m.v. i rig mængde. De fugtige områder er svært tilgængelige. De har dermed været med til at forme vejforløbene, og en del af de veje, der ses endnu i dag har sandsynligvis rødder i hvert fald tilbage til vikingetid. På samme måde har de udgjort de naturlige grænser mellem ejerlavene.

Middelalder-1750 og Udskiftningen:

De fugtige områder indgår som de stadig eksisterende skel og grænser mellem sogne og herreder, ejerlav og herreder.

De er utilgængeligt område og en stor del af øens voldsteder er anlagt i vådområder, og ses endnu.

Vådområderne var en meget betydningsfuld del af grundlaget for landbruget i denne periode. De gav græsning, høslet, tørv, jagt og fiskeri. Der er ikke mange spor af denne brug, bortset fra landskabet selv, hvor det endnu er bevaret og ikke tørlagt eller overgødsket samt i form af spor efter tørvegravning.

Åløbene har leveret energi til adskillige vandmøller over hele øen, hvoraf mange kendes fra middelalderen, de sidste er først gået af brug i midten af 1900-tallet. Ofte ligger flere møller ved samme løb, som det ses ved Vejerslev og i Nykøbing/Lødderup Kær. Der er spor af hovedparten i form af dæmninger, damme m.v. (Kort)

Efter 1845:

Som nævnt under Ager er mange vådområder blevet tørlagt. Efter nogle års brug er de oftest ”brændt sammen”, stor mangfoldighed i flora og fauna er herved gået tabt, og disse ellers så spændende områder ligger mere ensartede og kedsommelige hen i dag, end nødvendigt var. Det gælder alle de største områder af denne art, f.eks. øens største, der strækker sig langs Lyngbro Bæk (med Frøslev og Erslev Kær) samt Ørding-Sillerslev Kær. Begge tørlagt sidst i 1950'erne. Tidligere ses også en del ”landvindingsarbejder”, som Hundsø fra 1860'erne og Thissing Vig i flere omgange fra 1872. Flere steder ses diger, kanaler, pumpehuse o.l. Legind Vejle blev tørlagt i 1925, men genetableret i 1991. Åløb, vandfyldte grøfter o.l. er rettet ud og ”vedligeholdes” så hårdhændet, at de er uden liv i dag. Også lang tids forurenende udledning og udsivning til vandløbene er blandt årsagerne til dette forhold.

Få steder findes dambrug, bl.a. ved Markmølle.

En del af øens engarealer benyttes dog stadig til græsning, og et par er naturreservater eller internationalt beskyttede områder med et rigt fugle- og dyreliv, som bl.a. Skarregaard, Draaby Vig, og Agerø.

Det bebyggede land

Oldtid og vikingetid

De synlige spor fra denne periode er knyttet til temaet tro og skik og ses i form af gravhøje og offersteder/vi.

Middelalder-1750:

Købstad og handel

Nykøbings gadeforløb, Kirketorvet og terrænforholdene ved og i byen er synlige spor. Også de gamle skel, specielt bymarkernes arealer, er lette at erkende og stammer fra middelalderen.

Tro og skik

Hovedparten af øens mange kirker, helligkilder og Dueholm Kloster. (Se kort).

Fæstningsanlæg

Flere voldsteder, de mest markante findes ved Skarregård, Kobbervold og Lund – men flere andre er at se.

Infrastruktur

Hulveje og andre gamle vejforløb er bevaret flere steder bl.a. i Legind Bjerge og Sønder Herreds Plantage.

Hertil kommer færgestederne (se kort og afsnit om kyst).

Udskiftningen:

Handel, købstad

Nykøbing Havn og ældste bydele, indenfor den gamle bygrænse (konsumtionslinie).

Håndværk, industri

Placeringen af kridtgrave, kalk- og teglovne samt Lund Fajancefabrik kendes, men der er ikke særlig synlige spor af denne virksomhed bevaret fra perioden.

Tro, skik

En del tilbygninger til kirkerne er fra denne periode. Helligkilderne var stadig i brug og de kan udpeges, om end de ofte er tørret ud.

Rekreation

Se under Skov – Nykøbing Anlæg.

Infrastruktur

Vejloven 1797 og efterfølgende opmålinger o. 1800 blev kombineret med amtmand Gerhard Fayes initiativ og handlekraft. Sporene ses endnu i hovedvejsforløbene mellem hovedfærgestederne og Nykøbing, langs hermed er også en del vejsten bevaret/genbrugt samt i form af den ny vej over køret nord ind til Nykøbing: Nørrebro og Nygade.

Færgestederne og tilhørende anlæg er også for en mindre del fra denne periode, bl.a. færgegården ved Sillerslevøre, vejforløb, krobygninger m.v.

Tiden efter 1845:

Handel

Se under kyst om købmandsgårde, ladepladser og Nykøbing Havn.

Hertil føjes handelsstrøget i Nykøbing – Algade-Vestergade med torve, hvor husene i høj grad stammer fra denne periode med hovedvægt på tiden 1880-1925.

Andelsanlæg

I 1887 oprettes det første andelsmejeri i Erslev, og øen er dækket af mejerier 10 år senere. Skønt alle mejerier i dag er lukkede, ses hovedparten af bygningerne endnu, brugt til andet formål. Andelsslagteriet ved Mågevej i Nykøbing fra 1914 er stadig i virksomhed. Hertil kommer korn- og foderstofforretninger.

Skoler

Se afsnit under infrastruktur om offentlige institutioner.

Tro, skik

I 1871 blev der stiftet valgmenighed, og samme år opførtes Ansgarkirken i Øster Jølby, der fra 1883 har fungeret som frimenighedskirke. (Danmarks første). Til denne bevægelse hører også de grundtvig-koldske friskoler og Galtrup Højskole fra 1864. Foreningslivet står stærkt på Mors, hvad bl.a. de mange fine forsamlingshuse vidner om. Det ottekantede i Galtrup fra 1876 var det første på øen, siden fulgte et hus i næsten alle sogne. Hovedparten var opført inden 1916. Siden er flere udvidet eller bygget om, især sidst i 1940'erne og -50'erne. Hovedparten er endnu i brug. Indre Mission var som helhed knap så udbredt på øen, men stod dog i flere årtier, måske i første halvdel af 1900-tallet, stærkt i flere sogne. Det første missionshus blev bygget i Ejerslev 1890 og herefter fulgte godt et dusin yderligere. Der ligger ofte et missionshus, hvor fiskeriet var en særlig vigtig næring, som i Ejerslev, Sillerslev, V. Assels, og Sundby – men de findes lige så ofte ”inde” på øen. Også andre folkelige bevægelser har sat sig spor, først og fremmest Arbejderbevægelsen i Nykøbing, hvor bygningen, der husede det første Arbejdernes Forsamlingshus, stadig findes i Nørregade. Hertil kommer en del fagforeningshuse, først og fremmest SID, oprindelig Havnearbejdernes hus. Til forening og folkelig bevægelse kan også henregnes Morslands Historiske Museum, grundlagt 1901, i dag med afdelinger flere steder på øen.

Købstad

De første huse bygges umiddelbart udenfor bygrænsen. I landsognet (Dueholms jorder samt bymarkerne) bygges langs indfaldsvejene fra midten af 1800-tallet – Vesterbro, den gamle og den ny Vildsundvej over kærret (Markedsgade og nuværende Nørrebro). Den store vækst i disse områder kom dog først omkring 1900. Hovedparten af byggeriet er små en- eller tofamiliehuse med lidt gård og havejord. Det første villa-byggeri ses ved Vesterbro og i Østergade. Efter Første Verdenskrig gik byggeriet i stå, og de problemer, der fulgte heraf blev først efterhånden afhjulpet med Andelsboligbyggeri, det største med opførelsen af Møllevænget og Højbro i 1940'erne og -50'erne, men også mindre byggeri ses som i Markedsgade og Filtenborggade. På samme tid opførtes en del Socialfilantropisk boligbyggeri, bl.a. ved Tingvej og Enghavevej. Og der dannedes boligforeninger, her opførtes bl.a. husene i cement ved Grøndalsvej. En-families huse og villaer opføres på en del af byens Indmark, som kvarteret mellem Fredensvej og Vejmøllehøj (Vandtårnet).

Fra o. 1970 tager parcelhus- og typehus-byggeriet fart på ny grund. Mod nord, på Indmarken, ombygges have- og sommerhuse efterhånden til helårsbrug – og en del planteskolejord udstykkes til samme brug (østsiden af Fyrrevej – blomsterkvarteret). De tidligere Dueholm Markjorder i retning af Sallingsund

inklusiv Refshammer, der for en del var blevet til mindre landbrug dels planteskoler, udstykses også til bebyggelse, bl.a. ”Pip-kvarteret” (Fuglekvarteret). En del nyt andelsboligbyggeri ses også i sidste del af 1970’erne og –80’erne, bl.a. på den gamle sygehusgrund ved Østergade og mellem Markedsgade og Fyrvejen (Fuglsøparken). I perioden efter 1945 er boligarealet mangedoblet, uden at befolkningstallet er vokset.

Håndværk, industri

På landet, råstofindustri: Kalkbrydning og kridtbrænding ved Erslev og Frøslev, her ses bl.a. en række kridtgrave, enkelte spor af Erslev Kridtværk, samt Erslev Kalkovn. På Nord-mors – molerbrydning og -industri begynder lige efter 1900, grave, havn og fabriksanlæg bl.a. ved Sejerslev og Ejerslev. Af teglværksindustrien, der i denne periode samles i færre store anlæg med ringovne, er næsten kun bevaret spor i form af lergrave, meget få bygningsspor. Blandt megen anden virksomhed knyttet til landbruget ses en lang række landsbysmedier, der i denne periode udvides til maskinværksteder o.l., heraf eksisterer en del virksomheder endnu, af andre er bygningerne bevaret. Tre klapsejlere, lokalt produceret er bevaret, og resterne af en del hollandske møller, særlig fint Sø Mølle. Herudover ses en del nyere virksomheder indenfor metal og træindustri ved landsbyer, bl.a. Dragstrup og Outrup.

Nykøbings store fabrikker grundlægges i 1850’erne: Først og fremmest Jernstøberiet, hvoraf en del bygninger er bevaret ved Holgersgade/Asylgade. Hertil midt i byen, Vestergade og Nørregade, bevaret især forhusene til to tobaksfabrikker og tekstilfabrikken. I baggårdene til Algade og Vestergade ses endnu en del bygninger, der har huset håndværksvirksomhed.

Fra 1910 har østerskompagniet og skaldyrsindustrien været placeret på Ørodde. Den ældste bygning er bevaret, mange nye er kommet til.

Fra omkring 1970 er håndværks- og industrivirksomhederne flyttet først ud i kanten af Nykøbing, heriblandt plast- og metalindustri, specielt ved Nørrebro. I 1980’erne anlagdes Foodparken, hvor bl.a. en del træindustri har til huse.

Rekreation, fritid

Se afsnittet skov, plantager – samt tro og skik (foreninger m.v.)

Hertil kan også føjes Jesperhus Blomsterpark.

Infrastruktur

Offentlige institutioner

Det store offentlige byggeri ses først fra midten af 1800-tallet. Af de ældste findes endnu i Nykøbing hhv. Rådhuset, og den tidligere Borgerskole i Nørregade. I 1872 blev Sygehuset oprettet ved Østergade, heraf ses i dag kun kapellet samt funktionærboligerne fra 1900-tallet. Det ny sygehus fra 1961 ligger i byens nordlige udkant. Fra 1870 byggedes fattiggårde i flere af øens kommuner, bl.a. i Hvidbjerg, hvoraf dele i dag indgår i plejehjemmet. I Nykøbing var byggeaktiviteten stor ca. 1890 til 1914, hvor der i Nykøbing blev bygget adskillige store stiftelser med friboliger (M. C. Holm, N. A. Christensen, Filtenborg, Bosch, Nybye). Alderdomshjem blev opført i flere kommuner efter den ny lovgivning fra 1891-92. I Nykøbing ses De gamles hjem fra 1914.

Staten byggede nyt Toldkammer ved Havnen 1878, posthus 1892 (nu nedrevet) og Ting- og Arresthuset i 1927. En større del af dette byggeri ses i

området mellem Anlægget og Nørregade, samt omkring Grønnegade/Dueholmkvarteret, hvor der i perioden blev anlagt ny kvarterer og veje.

Skolebyggeri fordeler sig over en lang periode, i Nykøbing bygges ny skole 1892 i Grønnegade. Den blev i de følgende årtier udvidet adskillige gange. Og i 1900 opførtes Teknisk Skole nær Havnen, nu nedrevet. På landet ses en del skolebyggeri fra bl.a. 1920'erne samt centralskolebyggeri fra 1950'erne. Hovedparten er nu nedlagt, men de fleste bygninger eksisterer og anvendes til andet formål.

En ny periode med stort byggeri begynder i 1970'erne og strækker sig ind i 1980'erne – efter kommunalreformen og med egnsudviklingsstøtte o.l. – først og fremmest ved Nykøbing. Heriblandt ses Morsø Kommunes Administrationsbygning og det ny posthus – men først og fremmest galdt det uddannelsesinstitutioner, der blev placeret ved byens nyeste kvarterer og ”ringveje”, samt ny plejehjem og ældreboliger, ofte placeret nær parker og anlæg.

Trafik

Jernbanen kom til øen 1886-89, sporene er i dag Jernbanefærgen i granitsten, nu Marina, og tilhørende ankomstbygning – samt Jernbanegade. Fra 1918-1924 stammer sporene af den aldrig færdiganlagte forlængelse af banen over Mors: Viadukten over jernbanegraven (Højbro), dæmninger over kærret ved Gasværksvej/golfbane samt Bjørndrup.

Vildsundbroen indvies i 1939.

I 1940'erne og -50'erne bygges nye gennemgående veje, bl.a. Nordmors- og Vestmorsvej. Og i 1970'erne anlægges A26 og diverse omfartsveje o.l. knyttet til byggeriet af Sallingsundbroen, indviet 1978.

De endnu fungerende færgelejer og færger ved Næssund og Feggesund, samt hovedparten af de bevarede færgekroer og mandskabsbygninger er fra denne periode (se også afsnit under kyst).